

IFJ. BARTA JÁNOS

**BIRODALOM AZ ALPESI TEJGAZDASÁGOK
ÉS A TRANSZHUMÁLÓ ÁLLATTARTÁS KÖZÖTT**

**(A MEZŐGAZDASÁGI MŰVELÉS SZINTJEI AZ
OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIÁBAN A 19. SZÁZAD
MÁSODIK FELÉBEN ÉS A 20. SZÁZAD ELEJÉN)***

Száz éve bomlott fel az „egyszer volt Monarchia”, és száz éve nem szűnnek a viták értékeléséről. Nem is csoda, hiszen egy olyan birodalom lakossága, amelyben legalább másfél tucat nép élt eltérő politikai, társadalmi és gazdasági körülmények között, akkor is más-más szemszögből ítélte meg helyzetét, s más-más szemszögből ítéli meg máig is, amikor az akkori állapot múlttá változott. A legtöbb vitát természetesen a politikai jellegű kérdések váltották és váltják ki. A monarchia két „államalkotó” nemzetén kívül minden más nemzetiség megaláztatottsággal értékeli szabadulását a börtönnek ítélt birodalmi keretek közül, még az olyan esetekben is, ha ez a szabadulás csak bő háromnegyed évszázaddal a Monarchia bukása után vezethetett önálló állam megalakuláshoz, amint ez a volt Csehszlovákia és Jugoszlávia egyes tagállamai esetén történt.

Talán a politika színterénél kevésbé látványosak, és kevésbé ismertek azok a viták, amelyek a Monarchia gazdaságát érintik. Pedig a vélemények – ha nem is az egyes népek szintjére lebontva – ezen a téren is igen eltérően alakulhattak. Kérdésként merült fel, hogy mennyire volt egységes a birodalom gazdasága, mennyiben volt előnyös az egyes országrészekre a gazdasági munkamegosztás. Szabad legyen két álláspontot idéznem a vélemények két szélsőségeről. Mindkettő a Monarchia bukása után keletkezett.

* Készült az OTKA NKFI K 120 197. sz. pályázat támogatásával.

Friedrich Hertz osztrák történész-szociológus úgy vélte, hogy még közvetlenül a birodalom összeomlása előtt „sem akadt egyetlen komolyan vehető közgazdász vagy felelősségtudó politikus, aki akár csak álmában is arra gondolt volna, hogy ösztönözzön ennek a gazdasági egységnek a szétrombolására. A gazdasági közösség előnyei nyilvánvalóak voltak.”¹ Ezek az előnyök azonban mégsem voltak mindenki számára oly nyilvánvalóak. Jászi Oszkár, a mi politikus-szociológusunk a Monarchia bukása után nem sokkal ennek az ellenkezőjét fogalmazta meg: „Nyilvánvaló, hogy a szabadkereskedelem elve a vámunió területén komoly akadályt jelentett... Az utolsó 25 évben az osztrák–magyar vámunió egyre inkább pseudo-szabadkereskedelmi intézménnyé vált, amelyben csökkent a kölcsönös egymásrautaltság, s egyre inkább a gazdasági kizsákmányolás eszközévé vált.”²

Előadásom céljaként aligha vállalhatnám, hogy igazságot tegyek a gazdasági munkamegosztás értékelésében, arra azonban talán szabad vállalkoznom, hogy az értékelés problémáját okozó egyik fő okot, a birodalom gazdasági sokoldalúságát, és ebből fakadó belső ellentmondásosságát bemutassam. Ismertessem azt, hogy milyen alapvető eltérések léteztek a monarchiát alkotó országok, tartományok között, még akkor is, ha földrajzi körülményeik, sőt gazdálkodásuk külső formája akár hasonlóságot is mutatott. A birodalmon belüli gazdasági különbségek szemléltetésére e gazdaság akkor még mindig legfontosabb ágát, az agrárszférát – azon belül is elsősorban a szarvasmarha- és juhtartást – szeretném felhasználni. Az állattenyésztés jelentőségét a Monarchiában sem becsülték le. Az 1856-i párizsi tenyészállat kiállításon nyert tapasztalatairól az egyik korabeli osztrák agrárszerző szinte lelkesedve írt: „A párizsi jószágkiállítás tanúságát szolgáltatta annak, hogy az osztrák alpesi terület egész sor jó és hasznos szarvasmarhafajtával rendel-

¹ Idézi David F. Good: *Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750–1914*. Böhlau, Wien–Köln–Graz 1986. 14.

² Idézi John Komlós: *Die Habsburgermonarchie als Zollunion. Die Wirtschaftsentwicklung Österreich–Ungarns im 19. Jahrhundert*. Österreichischer Bundesverlag, Wien 1983. 15.

kezik, amelyeket méltán lehet összemérni az eddig egyedül dicsért külföldi típusokkal. Ha ezek iránt akár a hazai körökben, akár külföldön felkeltjük az érdeklődést, akkor a hazai tenyésztők ezeket a fajtákat mind a monarchia más részeibe, mind külföldre, de akár tengerentúli államokba is szállíthatnák. Így a mi alpesi szarvasmarha tenyésztésünk valódi exporttenyésztéssé válhatna, amely a tenyésztésben alapvető változásokat hozna.”³ A kiállításra – amely a tenyészállat kiállítások közül az egyik első volt – az osztrák belügyminisztérium (a neoabszolutista berendezkedésen fáradozó Ausztriában 1853–1868 között nem létezett agrárminisztérium) mintaállatokból küldött válogatást, benne a leghasznosabb alpesi szarvasmarha fajtákkal, amelyek a tenyésztők jóvoltából az Alpok egyes völgyeinek neveit viselték. (Hazánkban közülük leginkább a szimmentáli és a felső innvölgyi [oberinntali] fajta neve ismert.) A Monarchia nyugati végéről tehát tudatosan, fajtakiválasztással és -javítással gondozott jószágokat tudtak bemutatni. Ezeknek a jószágoknak a kiválóságát tejhozamukkal és tejtermékeikkel, elsősorban a változatos sajtfélékkel bizonyították.

A keleti és déli végeken egészen más jellegű és színvonalú állattenyésztés létezett. Galíciában, Bukovinában, Boszniában, de még Magyarország egy részén is, a 19. század második felében még a külterjes állattartás volt uralkodó. Nyáron a legtöbb jószág kint élt a távolabbi legelőkön, csupán az igavonókat fogták otthon a falu szélén található legelőkön. Köztudott, hogy a hortobágyi jószágokat télen sem hajtották be a településekre. Erdélyben divatos volt a régi típusú állattartás sajátos formája, a vándorjuhászat (ezt nevezik transzhumálásnak). Dél-Erdély hegyes vidékein a parasztok birkáit, marháit és lovait felvállaló pásztorok nyáron a Kárpátok fennsíkjain, télen a Török Birodalomhoz tartozó területeken, pl. a Duna alsó folyásánál legeltették. A Monarchia és Románia között

³ Karl Dinklage: Die Landwirtschaftliche Entwicklung. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band I. Die wirtschaftliche Entwicklung. Herausgegeben von Alois Brusatti. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, 1973. 427.

fennálló útlevélkényszer sem akadályozta a forgalmat.⁴ Istállózásról, takarmányozásról ebben a változatban természetesen nem eshetett szó, a vándorlás során az átmenő helyeken valószínűleg még karámokat sem építettek a jószágoknak. Nem törődtek a fajtanemesítéssel, kiválasztással sem, Néha még a kedvezőnek mutató jellegű ágak sem voltak igazán eredményesek. A Bosznia-Hercegovina hegyi legelőin előállított kellemes ízű juh- és kecske sajtot pl. nem tudták tartósítani, így szállítani sem, mivel íze az idő múlásával az állástól egyre élesebbé, kellemetlenebbé vált.⁵

A fent idézett példák is igazolhatják, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia nemcsak népeit, nemzetiségeit tekintve volt rendkívül sokszínű, hanem gazdaságát tekintve is. Ezek a különbségek persze nem az államigazgatás részrehajlása miatt (az egyes tartományokat sújtó állítólagos „gyarmati” politika miatt) következtek be, ahogyan ezt a mi marxista történetírásunk az 1950-es években szeretne volna elhithetni, hanem az egyes országok/tartományok földrajzi fekvése és mindenekelőtt eltérő történeti hagyományai miatt.⁶ Hiszen az őket magába foglaló állam már csak területileg és lakosságszámát tekintve is tekintélyes méretű volt. Az első világháború előestéjén kiterjedése nyugat–keleti irányban 1276 km, észak–déli irányban nagyjából 1060 km volt. 676,6 ezer km² területével Európában Oroszország mögött a második, 51,4 millió fő lakosával Oroszország és Németország mögött a harmadik helyen állt.⁷ Ausztria-

⁴ Erdély története. 3. kötet, 1830-tól napjainkig. Szerk. Szász Zoltán. Akadémiai Kiadó Bp. 1986. 1536–1537. (Az érintett fejezet szerzője a szerkesztő, Szász Zoltán.)

⁵ Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. 1–21. kötet. Bp. 1886–1901. – Bosznia-Hercegovina a sorozat 19. kötetében szerepel.

⁶ John Komlós: i. m. 15.

⁷ Az 1910. évi népszámlálás adatait ld. Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band IX. Soziale Strukturen. 2. Teilband. Die Gesellschaft der Habsburgermonarchie... bearbeitet von Helmut Rumpler und Martin Seger. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien 2010. – A Monarchia idézett számadatai tartalmazzák a két évvel korábban annektált Bosznia-Hercegovina 51200 km² területét, és 1,9 millió lakosát is. A összesített adatokon belül a Magyar Királyság 325,4 ezer km² kiterjedése 48,1%-ot,

Magyarország tehát ebben a tekintetben egyértelműen nagyhatalom volt, amely a 19. század közepéig területét folyamatosan növelni tudta. A napóleoni háborúk területi nyeresége ugyan elhanyagolható volt (Bécs ekkor a salzburgi érsekség addig önálló területét, ill. Isztriát és Dalmáciát szerezte meg), sőt, a 19. század közepétől már területi veszteségek is érték, ez azonban még nem rendítette meg nagyhatalmi szerepét. Az olasz egység megteremtésében döntő fontosságú magentai és solferinói vereség 1859-ben Lombardia, a custozzai és lissai vereség 1866-ban Velence tartomány elvesztésével járt, a poroszoktól elszenvedett königgrätzi vereség azonban végül csak a nagynémet egység megteremtéséről való lemondást és az ezzel járó tekintélyvesztést eredményezte.

A politikában megőrzött nagyhatalmi szerep azonban a gazdaságban nemigen tudott érvényesülni. Bár földrajzilag a monarchia valamennyi tartománya a mérsékelt égövben helyezkedett el (talán a mediterrán felé hajló adriai tengerpartot tekinthetjük némileg kivételnek), de azért a gazdálkodására nem lehetett közömbös, hogy egyes országai-tartományai meglehetősen széttagolták. A területének kétharmadát borító hegy- vagy dombvidék megnehezítette a közöttük lévő kapcsolatokat, amit széttagolt vízi útjai sem tettek könnyebbé. Folyói három különböző tenger (Fekete, Északi, Keleti) felé indultak, míg éppen az egyetlen vele határos tenger, az Adria felé nem is volt érdemleges vízi kijárója. Jelentős kelet-nyugati irányú kiterjedése következtében a nyugati tartományok éghajlata jóval kevésbé volt szélsőséges, ugyanakkor csapadékosabb volt, mint a kontinentális éghajlat felé hajló keletieké. (A csapadék különbsége még olyan töredéknyi területén is nyilvánvaló, mint a trianoni Magyarország, ahol a Dunántúlon hulló csapadék évi átlaga jóval meghaladja a Tiszántúlt.) Tekintélyes különbség mutatkozott az Alpok vagy a Kárpátok havasainak és Csehország, Magyarország vagy Galícia alföldjeinek vagy dombvidékeinek időjá-

20,9 millió lakosa 40,6%-ot tett ki. Utóbbi számokba belefoglalták a 42,1 ezer km² kiterjedésű, és 2,6 millió lakosú, közigazgatásilag különálló Horvát-Szlavónia, valamint a 21 km² kiterjedésű, 49,8 ezer lakosú, Magyarország közigazgatási részét alkotó Fiume adatait is.

rása között, ami persze a gazdálkodás lehetőségeire is rányomta a bélyegét.

Amennyiben a birodalom gazdaságának sokszínűségét akarjuk megérteni, akkor persze a földrajzi különbségeknél is fontosabbak az egyes területek történeti eltérései. Nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy ezek a különbségek a 19. századig tartó területi gyarapodással csak növekedtek. A gazdaságilag-társadalmilag viszonylag fejlett osztrák és cseh törzstartományokhoz a 18. sz. eleje óta (azaz a török kiűzése óta Magyarországról) szinte kivétel nélkül gazdaságilag erősen elmaradott területek csatlakoztak. Ilyen volt Magyarország korábbi hódoltsági része, Erdély jelentős részét is beleértve, ilyen a Lengyelország felosztása során szerzett Galícia (1772), a töröktől szerzett Bukovina (1775), a napóleoni háborúk nyomán hozzá került Dalmácia (1814), valamint a 19/20. század fordulóján, két lépcsőben bekebelezett Bosznia (okkupáció 1878, annexió 1908). Velük szemben az olasz egység megteremtésekor elvesztett Lombardia és Venezia (Velence tartomány) a Habsburg állam addigi legfejlettebb területei közé tartozott. A megszerzett területek fejlettsége (elsősorban gazdaságilag, másodsorban társadalmilag) messze elmaradt a törzs- (az ún. örökös) tartományok területeitől. Elmaradottságukról az állam nem tehetett, bár azt a foglалás előtt a politikusoknak ismerniök kellett. Legfeljebb azért lehetne felelőssé tenni őket, hogy a területi expanzió, a nagyhatalmi állás biztosítása érdekében vállalták bekebelezésüket.

A közvetlenül az I. világháború előtti, 1910-i népszámlálás adatai jól tükrözik a fennálló fejlettségi különbségeket. Míg a birodalom egészében a lakosság 55%-át tették ki az agrárfoglalkozásúak, addig Magyarországon ez 62% (1869-ben még 75%), a birodalom többi (röviden ciszlajtáninak nevezett) tartományában 48% volt. De a különbség ennél a 14%-nál jóval látványosabb. Az osztrák történészek arra szoktak panaszkodni, hogy a ciszlajtán adatokat (itt a 48%-ot) lerontják a birodalom legelmaradottabb tartományai: Galícia, Bukovina, Bosznia adatai, ahol az agrárnépesség aránya az összlakosság 80%-a körül állt. (A 20 évvel korábbi, 1890-i adatok szerint Dalmáciában a lakosság 89%-a, Galíciában 84%-a, Bukovinában

83%-a volt mezőgazdasági foglalkozású. Alsó Ausztriáé – amelyhez Bécs is tartozott – ezzel szemben már ekkor is mindössze 30%.) A törzsterületet jelentő osztrák tartományok együttesében az agrárnépesség aránya 1910-ben már csak 35%, a cseh korona országaiban (Csehország, Morvaország, Osztrák Szilézia) 34% volt.⁸ (A mai Magyarország ezt a 35%-os arányt csak az 1960-as években érte el.)⁹

Az egyes birodalom-részek fejlettségi fokában már nem lett volna szabad jelentős szerepet játszania az agrárnépesség jogi-társadalmi különbségeinek, hiszen hazánkhoz hasonlóan a ciszlajtán területeken is az 1848. évi forradalom idején (egészen pontosan 1848. szeptember 7-én) iktatták törvénybe a jobbágyfelszabadítást, ami törvényesen a mezőgazdasági lakosság jogi kiegyenlítéséhez vezetett.¹⁰ Magyarországon a jobbágyfelszabadítást néhány hónappal korábban, már az 1848-i áprilisi törvények kimondták, bár véglegesen csak az 1853-i „úrbéri pátens és kárpótlási és földterhermentesítési nyílt parancs” szentesítette. Erdély 1854-ben kapott hasonló rendeletet.¹¹ A két rendelet hatása a birodalom két felében nem volt egyforma. Az egyes országok és tartományok agrárnépessége között, valamint az azokon belül fennálló társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségeket a kormányzatnak minden igyekezete ellenére sem sikerült kiküszöbölnie. Az örökös tartományokban a földbirtokosok viszonylag hamar megkapták az úrbéres földjeik és népességük elvesztése fejében megítélt pénzbeli kárpótlást, aminek jelentős részét az állam állta, de kisebb részben a parasztok is hozzájárultak.¹²

⁸ Ernst Bruckmüller: Sozialgeschichte Österreichs. Herold Verlag, Wien–München 1985. 372–375. – A Ciszlajtán szó Lajtán innenit jelent, de Bécsből nézve.

⁹ Surányi Béla: A Kárpátmedence népi földművelő gazdálkodása (XVIII. század – 1950). Debrecen, 2005. 17.

¹⁰ Dinklage: i. m. 410.

¹¹ Agrárvilág Magyarországon 1848–2004. Szerk. Estók János. Argumentum Kiadó, Bp. 2008. 24.

¹² A Monarchia osztrák felében 290 millió gulden kártérítést fizettek ki, amiből 226 millió a nagybirtokosoknak jutott. Egyes családok jelentős összegekhez jutottak: a Schwarzenberg hercegi család 1,8 millió, Liechtenstein Ferenc herceg 1,1 millió, Attems gróf 860 ezer guldent kapott. Dinklage: i. m. 410.

Összegét a birtokosok birtokuk fejlesztésére vagy akár ipari befektetésekre fordíthatták. Felhasználásával a legfejlettebb tartományokban jelentős mezőgazdasági feldolgozóipar alakulhatott ki. (Cseh- és Morvaországban ennek következtében a cukor- és a sörgyártás virágzott fel.) Bár a parasztokra a rájuk háruló rész nem volt túlságosan megterhelő (ellentétben a korábbi poroszországi és a későbbi oroszországi jobbágyszabadságban való kötelezettségeikkel), ők végül mégsem jártak igazán jól. Kisgazdaságaik számára nehezen tudták a működési feltételeket, a piacot, a gazdaság technikai javítását biztosítani, így közülük sokan eladósodtak, földjüket vesztették. Nem kedveztek nekik a század második felében végrehajtott tagosítások sem. Tönkremenetelükben szerepet játszott a mezőgazdasági termékek piacát egyre jobban kisajátító magyarországi agrártermékek, elsősorban a gabona és a húsfélék versenye is.¹³

Magyarországon ezzel szemben a kárpótlás kifizetése lassan indult. Számptalan vita támadt a korábbi jobbágyok által művelt földterületek minősítéséről (az irtásföldeket kihagyták a kárpótlásból), a politikailag megbízhatatlanokat eleve kizárták. A készpénzfizetés helyett a többiek is csak kötvényeket kaptak, amelyekből évente sorsolták ki azt, hogy melyre fizetnek készpénzzel. Beváltását 1857-ben 40 évre nyújtották, így az utolsó kötvényekre csak 1897-ben fizettek. (Erdélyben a kárpótlás végső határidejéül 1916-ot jelölték ki.) A jobbágyaikat, azok telki állományát elvesztett birtokok megmaradó birtokuk (gyakorlatilag korábbi majorságuk) művelésére így általában tőke nélkül maradtak, így nálunk ők kényyszerültek tömegével földjeik eladására.¹⁴

Talán valamivel kedvezőbben alakultak a belső vámhatárok eltörlésének következményei. A Monarchia egyes országai-tartományai közötti kereskedelem akadálytalanságát az 1851-ben bevezetett vámunióval igyekeztek segíteni (érvényessége Magyarországra is kiterjedt, amin a kiegyezés sem változtatott), ami a század második felében a szomszédokkal (Németország, Románia) szemben érvényesített védővámok rendszerével egészült ki. A 19. század

¹³ Erich Zöllner: *Geschichte Österreichs*. ⁸Wien, 1990. 445.

¹⁴ Agrárvilág Magyarországon i. m. 41.

második felében a birodalomban – a földrajzi akadályokat leküzdve – nagyszabású belső áruforgalom és határozott munkamegosztás alakulhatott ki.¹⁵ A belső piac felvevőképességét igazolhatta, hogy a Monarchia az I. világháború előestéjén teljes termékeinek mindössze 7%-át exportálta.¹⁶ Az a birodalom, amely területét és lakosságát tekintve Európa második, ill. harmadik hatalma volt, a világkereskedelemben 1908-ban mindössze 3,3%-kal vett részt, ami messze elmaradt riválisai részesedése mögött: Nagy Britannia részaránya 17,2, Franciaországé 8,9, Németországé 12,3 volt.¹⁷ A helyzetet csak nagy általánosságokban ismertető megállapítások szívesen állítják szembe az iparosodottabb Ausztriát és Csehországot a főleg mezőgazdasági jellegű Magyarországgal. Az osztrák részek Magyarországra irányuló árukivitele főleg ipari nyersanyagokból, textíliákból, fém készítményekből, sóból, vegyi anyagokból és gépekből állt, Magyarországé Ausztriába mezőgazdasági termékekből, cukorból és élelmiszerekből. A specializáció, az abból hasznot húzó magyar nagybirtokosok és osztrák textil-gyárosok politikai befolyása készítette a Monarchia késői korszakának angol történetészt, Scott Eddiet, hogy a kettős monarchiát „a búza és a textília házasságának” nevezze.¹⁸

A két országrész egymás közti áruforgalma igazolhatja ezt a munkamegosztást. 1913-ban Magyarország főleg mezőgazdasági cikkekből álló exportjának 74,1%-a került Ausztriába, ami Auszt-

¹⁵ A belső forgalmat segítette a sűrű vasúthálózat. Az I. világháború kitöréséig 40 ezer kilométer vasút épült, közel megtízszerezve az 1860-i 4,5 ezer kilométert. Az osztrák tartományok számára gazdaságilag mindenekelőtt a Tirolon keresztül Svájc felé vivő Arlberg-vasút, és a Brenneren át dél felé vezető Tauern-vasút kiépítése bizonyult fontosnak. Good: i. m. 92.

¹⁶ Good: i. m. 100. – Összehasonlítva más államok adataival ez meglehetősen alacsony. Németország ugyanakkor bruttó társadalmi termékének 14,6, Franciaország 15,3%-át exportálta.

¹⁷ Nachum T. Groß: Die Stellung der Habsburgermonarchie in der Weltwirtschaft. In: Die Habsburgermonarchie Bd. I. szerk. Brusatti. I. m. 19. – A Monarchiánál is bezárkózóbb Oroszországé ugyanakkor mindössze 3,0%-os volt.

¹⁸ Good: i. m. 100–101. Ugyanő hivatkozik Scott Eddie és John Komlós korábban idézett adataira is.

ria importjának nagyjából 80%-át tette ki. Ennek súlyban 69,7%-a nyersanyag, 7,5%-a félkész áru, 23,0%-a készáru volt. (Értékét tekintve a nyersanyag-készáru aránya nem volt ennyire szélsőséges. A három árufajta aránya 57,5, 7,2, 35,3% volt.)¹⁹ Ausztria kenyérgabona szükségletének fele, a bécsi vágóhídon 1910-ben levágott szarvasmarhák szinte pontosan kétharmada (65%-a) is Magyarországról származott. (Ez az arány Horvátország nélkül értendő, amely további 2,8%-kal részesült.)²⁰ A tekintélyes felesleg nyomán végül Magyarországon is kialakult a mezőgazdasági termékek feldolgozását segítő ipar: a cukor-, textil- és bőripar, a szesz- és sörfőzés, és mindenekelőtt a gőzmalmok működése.²¹ Ezek a kedvező lehetőségek – amelyekkel Magyarországon elsősorban a dunántúli és nyugatfelvidéki gazdaságok tudtak élni – azonban végül mégsem a birodalom gazdaságának nivellálódása, hanem további szétválása felé mozdítottak.

A gazdaságtörténeti munkák a ciszlajtán területek mezőgazdaságából inkább csak egyes részterületeket szoktak kiemelni. Cseh- és Morvaországban például sikeresnek bizonyult a cukorrépa (ami –

¹⁹ Ferdinand Tremel: *Der Binnenhandel und seine Organisation. Der Fremdenverkehr.* In: *Die Habsburgermonarchie Bd. I.* szerk. Brusatti. I. m. 389. Ausztria Magyarországra irányuló kivitelében ugyancsak 1913-ban a nyersanyagok súly szerint 63,2, a félkész termékek 15,3, a késztermékek 21,5%-ot foglaltak el. Ez esetben az értékarány szerinti megoszlás szélsőségesebb volt: 27,2, 14,0 és 74,3%, kifejezve, hogy a késztermékek értékaránya jóval meghaladta a súlyukból következő arányt.

²⁰ Dinklage: i. m. 372. – Ez a 65% a levágott 251 328 szarvasmarhából 163 368 jószágot jelentett. Magyarországot nagyságrendileg Galícia követte (27 417 jószág, 10,9%), majd Alsó Ausztria (16 829; 6,7%) és Felső Ausztria (16 365; 6,5%) következett. A Bécshez Galiciánál (és Magyarországon alföldi területeinél) jóval közelebb fekvő Cseh- és Morvaország együttes részesedése is mindössze 10 536 jószág, azaz 4,2% volt.

²¹ Iván T. Berend – György Ránki: *Ungarns wirtschaftliche Entwicklung 1849–1918.* In: *Die Wirtschaftliche Entwicklung* i. m. – Igaz, amíg a Monarchia gazdasági statisztikája 1874-ben az osztrák oldalon 224 cukorgyárral számolt (ebből 159 működött Cseh- és Morvaországban, 56 Osztrák Sziléziában és 4 Galiciában), addig Magyarországon csak 17-et talált. Dinklage: i. m. 410.

többszörre feldolgozva – a tartomány fő kiviteli cikkét jelentette), a sörárpa és a komló termesztése, az alpesi tartományokban (nagyjából a mai Ausztria területén) a szarvasmarha és a ló tenyésztése, Galíciában a szarvasmarhatartás mellett a burgonya termesztése. Ez persze nem zárta ki, hogy az alpesi tartományok, és délen a Karszt-vidék mezőgazdaságát ne fenyegetse folyamatos válság. Az itteni parasztgazdaságok túl kicsik voltak, a mezőgazdasági munka a hegyekben túlságosan is megerőltető, az időjárás kedvezőtlen ahhoz, hogy a termést olyan áron lehessen eladni, amely versenyre kelhetett volna a magyar termékek, elsősorban a gabonafélék árával. Az Alpok szarvasmarha tenyésztését a magas takarmányköltségek sodorták veszélybe, emiatt nem tudott versenyezni a magyar behozattal, a galíciai gyenge minőségű, de olcsó szarvasmarhafajta az osztrák tartományokban is lenyomta a vágómarha árát. A hegyvidék parasztjai közül sokan eladósodtak, amit gyakran gazdaságuk elvesztése követett. Sokan kényszerültek kényszer-árakon eladni szántóikat, rétjeiket a környék nagy fa-feldolgozó társaságainak, amelyek az érintett területekre erdőt telepítettek.²²

A maradék számára a tejgazdaság, a gyümölcs és zöldségtermesztés mutathatott kiutat, ami inkább csak az 1890-es évektől kezdve tudott hasznot hozni a nagy ipari központok körül. Ebben nem annyira a magyarországi, mint a csehországi termelők jelentettek riválist, de egyre csökkenő mértékben. 1900-ban Bécs tej- és tejtermék szükségletének csak 35%-a származott Alsó Ausztriából, 40%-a Csehországból, 19%-a Magyarországról, 1914-re Alsó Ausztria részesedése 64%-ra emelkedett, Csehországé 23,5%-ra, Magyarországé 12,3%-ra csökkent.²³ Az osztrák tartományokban némi javulást ígért a jószág fajtanemesítése. Salzburg tartományban 1870-től állami szubvencióval támogatták a jól tejelő pinzgau-i szarvasmarhafajta nemesítését, amelynek egyedait azután a parasz-

²² Robert A. Kann: *Geschichte des Habsburgerreiches 1526 bis 1918*. Böhlau Verlag ³Wien–Köln–Weimar 1993. 417.

²³ Roman Sandgruber: *Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart..* Ueberreuter Verlag, Wien 1995. 253.

tok között igyekeztek terjeszteni. A törzstenyészetek számára tervet dolgoztak ki, munkájukat felügyelték, a bennük folyó szaporítást törzskönyvben kellett tanúsítani. Az 1890-es évek végén a tartományban 98 paraszti törzstenyészetet regisztráltak. A tenyésztésben érdekelt gazdák azután több tartományban is egyesületekbe szerveződtek, igyekezetük azonban csak lassan, egyenetlenül tudott eredményt elérni.²⁴

Voltak persze olyan birodalmi részek is, amelyek javítási esélyei szinte kilátástalannak tűntek. Galíciában a lakosság képzetlensége (1880-ban a 6 évnél idősebbek több mint háromnegyede volt analfabéta), a magas születési ráta, ami az amúgy is életképtelen törpegazdaságok további osztódását eredményezte, olyan helyzetbe sodorta a falusi népességet, amelyben szinte korlátlanul ki volt szolgáltatva az uzsorásoknak. Az uzsorakölcsön-ügyletekben az 1868-ban alapított, de 1884-ben felszámolt lemergi Rusticalbank is részt vállalt. Hiába próbálta az állam az 1881. május 28-i, egész Ausztriára érvényes törvényben útját állni az uzsorának, próbálkozása eredménytelen maradt. Az elmaradottabb vidékek lakossága kivándorlással igyekezett segíteni magán. A kivándorlók számai százezrekre rúgtak (a Monarchia egészét tekintve meghaladta a kétmilliót), a számunkra fájdalmas magyar veszteséget a hazai nemzetiségek, továbbá Krajna, Horvát-Szlavónia, Dalmácia, valamint Galícia lakosai növelték. Nem véletlen, hogy Karl Wittgenstein, a kor neves filozófusa egy 1888-ban elkezdett hírlapi cikksorozatában az osztrák gazdaság legsebezhetőbb pontjának a mezőgazdaságot nevezte. Ő egyrészt a kielégítő mértékű termelésnövekedést, másrészt a piacorientáltságot hiányolta belőle. Viszonyításában – a nyugat európai országokhoz hasonlítva – az alpesi vidék mezőgazdaságát is fejletlennek találta, persze a Monarchia keleti, déli területeinél még az is fejlettebb volt.²⁵

²⁴ Dinklage: i. m. 430. – A Monarchia sajátos „szegletét” jelentette Osztrák-Szilézia, ahol az 1890-es években az Odera vidéki kuhländi szarvasmarhát tenyésztették jó eredménnyel.

²⁵ Hivatkozik rá: Sandgruber i. m. 292.

Magyarországot, amely önmagában is különböző jellegű tájegységekből tevődött össze, valahol a középúton képzelhetjük el a fejlettségi skálán. A 19. század második fele jelentős változást hozott, de ez nem volt elég ahhoz, hogy a nyugatabbi tartományok színvonalára emelje. Az össztermés növekedésének egyik oka még mindig a művelt területek növelése volt. 1873–1913 között Magyarországon a szántóterület 5,5 millió kataszteri holddal, csaknem egyharmadával, 20 millió kataszteri holdra növekedett. A jó áron eladható gabona elfordította a figyelmet a szántóföldi munka javításáról. A parasztságban kevés hajlandóság mutatkozott a hagyományos gazdálkodás feladására. A szántóföldek növekedése, s vele a rétek-legelők csökkenése az állattenyésztésben némileg felgyorsította a változásokat. A szarvasmarha állományban 1884–1911 között végbement 26,8%-os növekedés egyúttal komoly fajtaváltással járt. 1884-ben állományának még több mint háromnegyede volt szürke marha, 1911-ben már kevesebb, mint egyharmada.²⁶

Szarvasmarha állomány Magyarország

Év- szám	Összes	Szürke marhák száma/ százaléka	Borzderes fajta száma/ százaléka	Pirostarka fajta száma/ százaléka	Bivaly száma/ százaléka				
1884	4 879 038	3 819 898	78,3	939 435	19,3			119 645	2,4
1911	6 184 264	1 827 921	30,5	3 763 386	60,9	392 765	6,3	155 192	2,5

A szürke marha teljes kiszorulását nemcsak a hagyományok akadályozták, hanem az, hogy elsősorban igaerőként használták. Ezt igazolhatja, hogy míg 1911-ben ennek a fajtának a 44%-a ökör és tinó volt, addig a – főleg a tejhozam növelése érdekében kikeresztezett – „színes” fajtáknak alig 25%-a. A tehének részaránya országosan az 1884. évi 37%-ról 1911-re 46%-ra nőtt. A hazai fajta kitenyész-

²⁶ Agrárvilág Magyarországon i. m. 65–68.; Dinklage: i. m. 434. 1894-ben a borzderes és a pirostarka fajtát még együtt kezelték. – Csak érdekességként említhető, hogy a juhállomány ugyanezen időszak alatt csaknem ugyanilyen arányban, 10 595 000-ről 7 698 000-ra csökkent (27,3%).

tésébe mintegy 30 nyugati – leginkább svájci – tájfajtát vontak be, s ennek megfelelően a magyar „pirostarka” szarvasmarhának is számos tájfaja alakulhatott ki. Mindez persze istállók építésével, a takarmányozás javításával járt.

A Kárpátok hegyvonulatai között pedig nem tűnt el a transzhumálás elmaradottabb változata sem. Elsősorban Erdélyt jellemezte, s ha a jószág határon túli tartása nem is maradt jellemző, a Székelyföldön az országhatárokon belül rendszeresen éltek vele. Sok panasz hangzott el viszont arra, hogy míg a jószágnak a havasokban jó és biztos szállása nem volt, a pásztoroknak éjjel a farkasoktól, nappal a medvéktől kellett megvédeniök állataikat. A Felvidék bizonyos térségeiben (pl. Gömör megyében) is szokásos volt, hogy a gazdák egész nyárra felköltöztek a hegyekbe. Egyes vidékek elmaradottságáért *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* szerzői a lakosokat okolták. Szilágy megye lakossága nagy szegénységben élt, pedig a térség kövér legelőin, makkot adó erdőin nevelt kiváló marháit és disznait országszerte keresték. De az itt lakó „oláh nép nem is nagyon munkás” (azaz nem szorgalmas) hangzott a sommás ítélet.²⁷ Egy sajátos, a fő tendenciának ellentmondó vándorpásztorkodó eset a szokás esetleges helyi okaira is rámutathat. Varga Gyula a Hajdúság és Bihar néprajzának tudósa Szeghalom környékéről (igaz, az 1920-as évekből, amikor a keletre hajtást már országhatár akadályozta) egyik adatközlőjétől olyan esetet hallott, hogy éppen ősszel hajtottak fel jószágot az Alföldről a Bakonyba, talán azért, mert az Alföld nyár végére kiégett legelőin télen a jószág még fűszálat is alig talált volna.²⁸

Amiben a monarchia gazdaságtörténeti munkái hazánk eredményességét elismerik, az a mezőgazdasági ismeretek oktatása és az állatgyógyászat volt. Keszthely (1797) és Mosonmagyaróvár (1818) felsőfokú intézményei megelőzték Bécs hasonló, mezőgazdasági

²⁷ *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* i. m. – Kelet Magyarországon és Erdélyben a 20. kötetben.

²⁸ Varga Gyula: A legeltető állattartás kutatásának néhány kérdése (Uradalmi vándorpásztorkodás) In: A Bihari Múzeum Évkönyve, 1976. I. köt. 267–274.

főiskoláját (1872, igaz a bécsi és a prágai egyetemen addig is működött gazdasági tanszék, a frissen alapított intézményben pedig állatgyógyászatot is tanítottak).²⁹ Hazánkban viszonylag hamar alakultak meg a kísérleti gép- és növényi tangazdaságok. (Előző 1869-ben Mosonmagyaróvárott, utóbbi 1891-ben ugyanott.) Ez az előny azonban nem mutatkozott meg a mezőgazdasági ismeretek oktatásának alsóbb szintjein. A kormányzat igyekezett ezeknek az elmaradottabb területeknek a gazdálkodását felkarolni. Az állattartás esetében ez tenyészállatok behozatalát, terjesztését jelenthette, ami természetesen nem járhatott gyors sikerrel. A behozott jószág nem feltétlenül tudott alkalmazkodni a származási helyénél mostohább körülményekhez, gondozása sem feltétlenül volt megfelelő, így közülük sok elpusztult. Súlyos problémát jelentettek az állatvészek, amelyek különösen a sertésállományt ritkították meg. Az 1895–1897-i sertéspestis a 6 446 573 darabos állományt 1 917 642 egyeddel (éppen 30%-al) csökkentette.³⁰

A külső vámhatár és a közös vámterület még az Európát a 19. század második felében sújtó válságok idején is védelmet tudott nyújtani a Monarchia termelőinek. Az 1849–1913 közötti időszakot a Habsburg állam mezőgazdaságának alakulása szempontjából három nagyobb időszakra lehet osztani. Az első – kisebb krízisekkel megszakított, de alapjában véve felfelé ívelő jelenségeket mutató szakasz – az 1873. évi nagy válságig tartott, onnan 1896-ig váltakozó előjelű rövidebb periódusok következtek, amit 1913-ig – miután a gazdaságban új növekedési szektorok alakultak ki – újabb, ezúttal csak az I. világháború kitörésével megszakított fel lendülés követett.³¹ Az 1896–1914 közötti szakaszt egyébként oszt-

²⁹ Kann: i. m. 312.

³⁰ Dinklage: i. m. 447.

³¹ Herbert Matis – Karl Bachinger: Österreichs industrielle Entwicklung. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. I. Herausg. Alois Brusatti. i. m. 149.– A szerzők az 1849–1913 közötti időszak gazdaságának alakulását végül több rész-szakaszra osztották, amelyekben konjunkturális és dekonjunkturális időszakok váltakoztak. Az első, 1873-ig tartó nagyobb szakaszban például rövidebb visszaesést hozott 1854-ben a krími háború, az

rák történészek „az osztrák gazdaságtörténet legeredményesebb szakaszának” szokták tartani.³² Az agrárpiac védelme különösen akkor bizonyult hatékonynak, amikor a 19. század utolsó két évtizedében az Oroszországból, Amerikából, sőt Ausztráliából importált olcsó gabona és jószág versenye az egész európai agrárpiac számára komoly kihívást jelentett. A felfelé ívelő időszakok közé illeszkedő rövidebb-hosszabb válság-szakaszok persze, ha végül nem is rendítették meg az osztrák tartományok gazdálkodását, eredményeikben komoly töréseket okozhattak. Visszavetette a termelést, amikor a búza ára 1879–1903 között 40%-kal csökkent, segítette viszont, amikor 1906–1910 között 50%-kal emelkedett.³³ Az árak változását persze néha helyi tényezők is befolyásolhatták, mint Csehországban a sörfőzés folyamatos, nem szűnő igényei az árpa folytonos keresletét, s ezzel árát is. Itt hiába esett vissza a búza ára 1871–1895 között harmadával, az árpáé ugyanebben az időszakban alig ötödével, 18%-kal csökkent.³⁴

Ilyen ellentmondásos körülmények között az osztrák és a cseh-morva tartományokban legfeljebb a nagybirtokokon, ott is csak lassan tudták követni az európai mezőgazdaságban a 19. század második felében megjelenő látványos újításokat. A szántóföldi művelésben ekkor kezdték alkalmazni az emberi és állati erőt helyet-

1857/59-i világgazdasági válság, és az 1866-i háborús év, a második szakasz 1873-ban több éves stagnálással kezdődött, amelyet drasztikus ár-csökkenés és a termelés visszaesése jelzett. Ezt a gazdaság hullámozása követte: Az 1879/83-i és 1886/90-i fellendülést 1883–1886-ban és 1890–1892-ben visszaesés szakította meg. De még a harmadik – egyértelműen felfelé ívelő – szakaszt is megtörte 1901–1904-ben és 1906–1908-ban egy-egy kisebb visszaesés.

³² Helmut Rumpler: *Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. Ueberreuter Verlag, Wien 1997. 472.

³³ Rumpler: i. m. 478–479. – A gabona ár-emelkedés általános élelmiszer ár-emelkedést váltott ki. Bécsben az említett időszakban a kenyér ára 28, a húsa 30–40, a vajé 26%-kal növekedett, ami 1911-ben munkás tüntetésekhez vezetett.

³⁴ Dinklage: i. m. 417.

tesítő gépeket, folytatódott a növények fajta-nemesítése, az állattartásban az ösztönös tartást a fajtakiválasztáson alapuló tenyésztés váltotta fel. Amikor a 19. század végén Jozef Rezek professzor a megelőző fél évszázad fejlődését akarta szemléletes formában jellemezni, ehhez egy visszapillantást tett: „Császáruk [azaz Ferenc József] trónra lépésekor egy gazdaság eszköz-leltára meglehetősen egyszerű volt. Az eszközök szinte kizárólagos alkotóeleme a fa volt, a szántást többnyire primitív, hagyományos faekével végezték, amely erősen – vagy esetleg a falusi kovácmester találékonyságának köszönhetően kevésbé megterhelően – vette igénybe az azt használó gazda erejét. A vetőmagot kézzel szórták szét. A gabona és a széna levágásának kizárólagos eszköze a kasza illetve a sarló volt, a gabonát télen hónapokig tartó munkával kellett a szérún cséphadaróval kicsépelni. A cséplőgép a nagyobb birtokok luxúsiához tartozott, és a takarmány elkészítésének felszerelését leginkább csak a szecskavágó képviselte.”³⁵ Az osztrák tartományok gazdálkodásában elmarasztalt technikai elmaradottság a Monarchia más területein fokozottan jelentkezett. Magyarország számos vidékén, elsősorban a Kárpát medence peremvidékein többnyire fagerendelyű vaskét használtak, az aratásnál pedig haladást jelentett, ha a sarló helyett kaszát használtak, ami a szalma betakarítását is lehetővé tette.³⁶

A nagybirtokokon azonban már a századközepén sem feltétlenül ilyen elmaradott eszközöket használtak. Ausztriában és Csehországban már a század első felében is gyártottak mezőgazdasági gépeket, ha ezeket meglehetősen szerény mértékben is használták. Az Albert főherceg által Teschen mellett 1836-ban alapított gépgyárban vetőgépeket, ekéket konstruáltak. Schwarzenberg herceg egyik jószágkormányzója a csehországi Josefsthal üzemében 1850-ben három hónap alatt készíttetett 14 vetőgépet, 123 kultivátort és 60 mély barázdát szántó ekét a herceg uradalmi számára. Az igények növekedése azonban hamar a modernebb angol gépek iránt növelte meg az érdeklődést. Az 1851-ben Londonban, a Királyi

³⁵ Dinklage: i. m. 412.

³⁶ Agrárvilág Magyarországon i. m. 39.

Mezőgazdasági Társaság (Royal Agricultural Society) által rendezett mezőgazdasági kiállításon több ausztriai nagybirtok irányítója (jószágkormányzója, gazdatisztje) is megjelent, hogy az angol mezőgazdasági gépgyártás termékeivel ismerkedjen, a következő években pedig számos angol vető- és cséplőgépet hoztak be ezekre a birtokokra Angliából. A bécsi és prágai gépgyárak igyekeztek lemásolni az angol gyártmányokat.³⁷ Az írásom elején említett párizsi világkiállításon a monarchiabeli birtokosok nemcsak saját termékeiket igyekeztek bemutatni, hanem a fejlett gazdaságok tapasztalatait is igyekeztek ellesni.

A mezőgazdaság iránti érdeklődés felkeltésének látványos jelét szolgáltatták a hazai gépbemutatók, kiállítások, vásárok. 1854-ben Prágában Schwarzenberg herceg, 1857-ben Bécsben Lobkowitz herceg kezdeményezésére állítottak ki angol mezőgazdasági gépeket és eszközöket. A Bécsben 1873-ban rendezett világkiállítás egyértelműen bizonyította az osztrák mezőgazdaságban (legalábbis a nagybirtokokon) az angol, vagy angol típusú gépek korlátlan uralmát. Ez volt az a rendezvény, amely – a korabeli vélemények szerint – a magyarországi mezőgazdaságnak és élelmiszeriparnak is nagy sikert hozott.³⁸ Magyarországon 1881-től rendeztek országos mezőgazdasági kiállításokat, s a gazdálkodás termékei jelentős helyet kaptak az 1896-i ezredéves országos kiállításon is. A kortárs ausztriai sajtóban szívesen említették név szerint azokat a nagybirtokosokat (legtöbbször tekintélyes és befolyásos arisztokratákat), akiknek birtokain új gépek, kiállításokon díjazott tenyészállataik tűntek fel, s ezeket a példákat a kor agrártörténetével foglalkozó korai munkák is szívesen ismételték.

Az egyedi példáktól most szabad legyen eltekintennem, de egy sajátos esetet mégis hadd említsek. Jellemzőnek találhatjuk, hogy a gazdaságfejlesztés, nevezetesen a mezőgazdasági technika javítása iránti buzgalmát a viszonylag szűk érdeklődési körű Ferenc József is igyekezett kifejezni, amikor 1861-ben Schwechatban megszemlélte az első ott használt gőzeke működését. Hadd idézzem a kora-

³⁷ Dinklage: i. m. 412.

³⁸ Agrárvilág i. m. 35.

beli sajtó lelkendezését: „92 év telt el, mióta II. József császár Morvaországban azt a nevezetes barázdát szántotta, és most ismét megjelent Ausztria császára, hogy jelenlétével tisztelje a szántás munkáját. De mennyire megváltoztak azóta a körülmények. A földet egyetlen keskeny barázdában felkarcoló primitív faeke helyére nagy vaseszköz lépett, amely egyszerre húz négy mély barázdát, a kimerült vonójószág helyére a füstölgő, folyamatosan működő lokomotív került, a görnyedő, izzadó paraszt helyére a kényelmesen ülő vezető, aki a munkát inkább a szemével irányítja, mint a kezével.” (A Bécs melletti schwechati birtok egyébként Dreher birodalmi-tanácsi képviselő tulajdona volt.)³⁹

A modern történetírás persze esetenként ezeknek a kezdeményezéseknek a valódi hasznát is vitatja. A vásárolt gépeket ugyanis legfeljebb egy-egy szántóföldi munkafázis elvégzésében lehetett felhasználni, s nem biztosították a munka folyamatosságát. A több ekevassal ellátott gézekével valóban komoly energiát és időt lehetett megtakarítani, a vetőgép azonban inkább vetőmagot spórolt, mint munkaidőt, az egyes munkafázisokban – mint például az aratásnál vagy kaszálásnál – használt masinákat nem lehetett más munkafolyamatokban használni. A vásárlásukhoz szükséges tőkét eleve csak a legnagyobb birtokosok tudták biztosítani.⁴⁰

Hazai gazdaságtörténeti munkáink is szívesen emlékeznek meg a magyar mezőgazdaságot eredményesen javító nagybirtokos vállalkozásokról. Nálunk is megkezdődött a váltás mind a szántóföldi termények, mind a jószágállomány terén, terjedtek a vetésforgók, a nagybirtokon megjelentek a költségigényes, de nagy teljesítményre képes vető-, cséplő- és aratógépek.

³⁹ Dinklage: i. m. 415.

⁴⁰ Sandgruber: i. m. 252.

*Mezőgazdasági eszközök elterjedése Magyarországon
(1870–1895)⁴¹*

	1870	1895	Növekedés
	Darabszám		%-a
Eke	1 109 000	1 593 000	43,6
Cséplógép állati erővel	3 347	49 352	1374,5
Vetógép állati erővel	6 878	45 934	567,8
Aratógép állati erővel	1 927	4 964	157,6
Gőz cséplógép	2 467	9 509	285,4
Gőzeke	7	179	2457,1

A gőzeke felszerelések (amihez egy vagy két gőzgép, a megfelelő huzalok és maga az eke tartozott) első példányait Magyarországra még Angliából hozták be, egy adat szerint az angol Fowler cég hazánkban egyedül 1906-ban több mint 50 gőzeke-együttest adott el. De még a 19. század vége előtt hazánkban is megjelentek az első mezőgazdasági géppárak.⁴² A mezőgazdaság állapotát azonban hazánkban sem ezek elterjedése igazolhatja, hanem sokkal inkább a termőterület növelése, az ugar arányának csökkentése. 1870–1894 között 38%-al nőtt a búzával bevetett terület, amihez hozzájárult az is, hogy az ugar nagysága 1871–1914 között 21,9%-ról 8,9%-ra csökkent.⁴³

A kereskedelmet szabályozó rendeletek csak egy részét képezték az 1849–1867 közötti neoabszolutizmus, majd a kiegyezést követő dualizmus gazdaságpolitikájának. Az udvar fő célja a birodalmi egység megteremtése volt, amelyben a „forradalom felülről” eszközeit kívánták alkalmazni az államigazgatás, a jog, a pénzügy-, az oktatás- és a gazdaságpolitika területén. A vámunióval már a neoabszolutizmus kinyilvánította törekvését egy homogén gazdasági terület kiépítésére, aminek a – Schwarzenberg herceg és Karl

⁴¹ Katus László: Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism 1867–1913. In: *Studia Historica* 62. Bp. 1970. 96.

⁴² Dinklage: i. m. 414.

⁴³ Dinklage: i. m. 418.

Ludwig Bruck miniszter által – Közép Európát uraló, 70 milliósnak álmódott birodalmat kellett képviselnie. A mezőgazdaság ebben az elképzelésben az erős állam kiépítéséhez feltétlenül szükséges modern nagyipar megteremtésének eszköze volt. Ausztriában 1868-ban – 15 évi szüneteltetés után – újra felállították a mezőgazdasági minisztériumot. (Magyarországon 1889-ig tartott, amíg a terület önálló tárcát kapott.) Az osztrák tartományokban az 1883-i tagosítási keret-rendeletet többfelé meliorizáció, öntözés és vízvezetési gyakorlat követte, amit állami szubvenció is ösztönzött. Mind Ausztriában, mind Magyarországon folyószabályozással könnyítettek a közlekedést és a vízi szállítást, nem mellékesen ezzel a művelhető földterület is növekedett. A jószágvédek terjedését állatorvosi rendszer kiépítésével igyekeztek gátolni. Ausztriában 1898-ban 344 kerületi (járási) állatorvos működött, a más hivatalok által alkalmazott, és a magán orvosokat nem számolva. Magyarországon egy évvel korábban 920 állatorvossal számoltak. Az állampolitika – ha szerény mértékben is – de hozzájárult ahhoz, hogy az 1870-es évektől a monarchia mezőgazdaságának nagyobb arányú felfutásáról lehessen beszélni.⁴⁴

A nagyüzemi gazdálkodás a szántóföldi művelésben természetesen a gépi művelésre alkalmas minél nagyobb parcellákat, a jószágértartásban az istállózást, a takarmányozást követelte meg. Az új módszerek azonban nem tudták egy csapásra kiszorítani a hagyományos gazdálkodás minden elemét. Az eredményes, hasznot hajtó gazdálkodás nem is feltétlenül követelte meg a szakítást a régi művelési szokásokkal. A keletebbi tartományokban elmaradott elemeket mutató transzhumálásnak a belterjesebb állattartás felé mutató változatával a birodalom nyugati felének hegyvidékein is éltek. Felső Ausztriában, Tirolban, Vorarlbergben, Salzburg tartományban, Karintiában a szarvasmarha és a juhállományt nyáron a havasi legelőkre hajtották, hogy „az alpesi fű zamatos tápláló ereje” gyarapítsa őket.⁴⁵ Igaz, ezekben a tartományokban a havasi legelőkön

⁴⁴ John Komlós: i. m. 17.

⁴⁵ A legelőre hízeltő megjegyzést Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből: i. m. Salzburg tartományról szóló 4. kötetében találjuk.

a jószágot éjszakára általában istállóban tartották, s a tejgazdaságokhoz szükséges épületeket is felállították, tejes és sajtos pincéket ástak, felszerelést, s ehhez megfelelő személyzetet is telepítettek. A jószággal a férfiak törődtek, a tejgazdaság működtetése az asszonyok feladata volt. (Bizonyos maradványai máig élnek, a tavaszi és őszi jószághajtás – az előző Orbán napjához, május 29-hez, az utóbbi Terézia napjához, október 15-höz kötődött – persze inkább idegenforgalmi látványossággént szolgálhat.)⁴⁶

A 19. század második felének gazdálkodásáról szemléletes leírást találhatunk egy impozáns korabeli vállalkozás, a 21 kötetes *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen c.* kiadvány darabjaiban. A nyugati tartományok gazdálkodásáról szólva ez a munka dicséri mind a jószágfajták tudatos kiválasztását, nemesítését, tartását, mind a termelt javak, tejtermékek előállításának módját. A szerzők a tenyésztett jószágfajok közül például a Tirolban és Vorarlbergben tartott jól tejelő, a környezethez jól alkalmazkodó felső innvölgyi (oberinnthali) szarvasmarhát emelték ki, mivel ott ebből származott a mezőgazdaság legfőbb jövedelme. Kedvező jellemzést kapott az Alsó Inn-völgy gazdasága, ahol „régebben a gazdák az Alsó Inn-vidék minden részében egyedül csak marhatenyésztéssel foglalkoztak, amire a vidéken honos szarvasmarha fajták kiváltképpen alkalmasak valának.”⁴⁷ A tartás egyoldalú céljával is magyarázhatjuk, hogy 1913-ban a bécsi vágóhídon egyetlen Tirolból vagy Vorarlbergből származó marhát sem vágtak. (Igaz ebben a fajta más célzatú – tejelő – változata mellett a fővárostól való távolság is szerepet játszhatott.) A csehországi szarvasmarhatartásnak istállózó jellegét emelték ki, mivel a jószág a szántóföldek növekedése miatt egyre inkább kiszorult a legelőkről. A díszes, a lehetőleg a Monarchia és lakossága érdemeit kiemelő kiadvány azonban nem hallgatta el, hogy a nyugati tartományok sikeres, az ott lakók megélhetését tisztes fokon biztosító gazdálkodása csak az

⁴⁶ Hans Haid: *Aufbruch die Einsamkeit. 5000 Jahre Überleben in den Alpen.* Edition Tau, Rosenheim, 1992. 15.

⁴⁷ *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen.* i. m. – Tirol és Vorarlberg a sorozat 10. kötetében szerepel.

érem fényesebbik oldalát jelentette, hogy a fejlettebb tartományok mellett mások elmaradtak. Ez utóbbiak modern eszközökkel (adatokkal) való bemutatását ma is megnehezíti, hogy ismertetésükhöz meglehetősen hiányosak a forrásaink, s ez különösen érvényes a mezőgazdaságukra. Galicia, Bukovina, Dalmácia esetében kénytelen vagyok a szakirodalom sokszor felszínes megállapításaira, vagy éppen az említett *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* kötetének szemléletes, többnyire korrektnek tűnő leírásaira hivatkozni. Az állatállományt ezekben a tartományokban mostoha körülmények között tartott, kevés tejet adó szarvasmarha és juhajták tették ki, termékeik nem tudtak a nyugati ország részek termékeihez hasonló népszerűsége szert tenni. Boszniában is általános volt a transzhumálás, a szarvasmarha és juhállomány nyári havasi legeltetése, de ott a jószágot akár télre is a hegyen tarthatták, hiszen a völgyben sem jutott volna több takarmányhoz, mint amit a hegyen nyáron lekaszált fűből télen kaphatott. Ki hinné, hogy a ma elsősorban természeti szépségeivel idegenforgalmilag oly vonzó Dalmácia tengerparti hegyekkel borított szűk sávja is az elmarasztalt vidékek közé tartozott. Legfőbb jószágai, juhajai kistermetűek voltak, gyapjuk csekély értékű, s bár tejéből kitűnő ízű sajtot lehetett volna készíteni, gazdáik nem igazán értettek a sajtkészítéshez, és elavult hagyományok alapján készítették azt. De a korabeli kiadvány nemcsak a szakértelmet, hanem a fajtavédelmet is hiányolta. Dalmácia leírásában találjuk a következő, a gazdákra nem túlságosan hízelgő leírást is: „A párzást a természetre bízzák, a fajta nemcsak, hogy nem javul, de egészben véve elkorcsosodik.” Pedig a tenger közeli hegyekben nem éltek a transzhumálással, az év nagyobb részében a legelőn táplált szarvasmarhát télen istállóban tartották.⁴⁸ Bukovinában a szarvasmarhatartás ugyancsak nyomorúságosnak minősült, többek között a rossz fajták és a tartás elmaradottsága, valamint a sovány, gondozatlan közösségi legelők használata miatt. Okát a hagyományokra, a helyi lakosság ismereteinek

⁴⁸ Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. I. m. – Dalmácia leírása a sorozat 8. kötetében szerepel.

hiányára, esetleg nemtörődömségükre lehetett visszavezetni.⁴⁹ A lakosság csekély befogadó készségét az új ismeretek iránt iskolázatlansága is elősegítette. A birodalomban kelet felé haladva egyre nőtt az analfabetizmus aránya, ami a mezőgazdasági ismeretek elsajátítását is megnehezítette. Ez pedig életmódbeli visszasságokhoz, alkoholizmushoz, uzsorakölcsönökkel való eladósodáshoz vezetett, amivel minden javítási szándéknak számolnia kellett. A hagyományok az életmódbeli elmaradottságot is konzerválhatták. Galíciából és Bukovinából származott Ausztria szeszestital termelésének 39%-a.⁵⁰

Nagyobb arányú állami segítségadás híján a ciszlajtán tartományok veszélyeztetett parasztsága a reformra hajlamos nemzetgazdászoktól kapott támogatást. Az 1870-es évektől néhány – többékevésbé politikailag is támogatott – paraszt-egyesület alakult, a legjelentősebbek a tiroli (1904-ben), és az alsó-ausztriai (1906-ban) voltak. Kölcsönpénztárakat állítottak fel (1890-től működtek a Friedrich W. Raiffeisen kezdeményezésére felállított Raiffeisenkasszák), amelyekhez parasztoknak hitelt és árukölcsönt nyújtó társulások csatlakoztak. Végül az állam is közbelépett. Az 1883-ban hozott tagosítási törvény elősegítette a széttagolt paraszti gazdaságok egyesítését, ami a parasztok számára időt és munkát takarított meg, sőt gépek alkalmazását is lehetővé tette. Magának a gazdálkodásnak az előrelépését agrotechnikai újítások segítették. Tovább terjedt a vetésforgók alkalmazása, a gépek használata. A hegyvidékeken intenzívebbé vált az állattartás, ami a szántók összeszűkülésével járt.⁵¹ A kormányzati segítő lépések közül – mintegy befejezésképpen – a magyar kormány két akcióját szeretném kiemelni. Kiinduló pontjuk a Kárpátalja volt, ahol – feltételezések szerint – az 1896-i milleniumi megemlékezések, és benne bizonyára a verecke emlékmű megkoszorúzása tárta fel az ide utazó notabilitások előtt a vidék mérhetetlen szegénységét. Darányi Ignác földmű-

⁴⁹ Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. I. m. – Galícia a 16., Bukovina a 17., Bosznia-Hercegovina a 19. kötetben szerepel.

⁵⁰ Good: i. m. 131.

⁵¹ Zöllner: i. m. 446.

velésügyi miniszter Egán Ede gazdasági szakértőt bízta meg terv kidolgozásával majd annak végrehajtásával. Egán problémát látott abban, hogy a lakosság még a silány földeket is szántónak használja, amelyen – alig kétszeres szemtermés reményében – gabonát természet, holott azon legfeljebb legeltetni lenne érdemes. Mintájának kimondottan a svájci típusú állattenyésztést és legelőgazdálkodást tekintette, hiszen amíg az ottani havasokban jólétet lehetett teremteni, addig a Kárpátok hasonló adottságú hegyei közt a lakosság megmaradt a szegénységben. A vidéket uraló Schönborn birtokokból – állami pénzen bérelt – szántókat osztott a parasztnak, de előírta a legelőnek hagyott területek gondozását is. Az 1897-ben indult ún. hegyvidéki akció sikerességét bizonyíthatja, hogy 4132 gazdát juttattak így földhöz, s köztük több mind 500 bikát, közel ugyanennyi sertést, valamint 1000 Tirolból származó üszőt is szétosztottak. A lakosság anyagi erejét hitelszövetkezetek, áruellátásért raktárak felállításával igyekeztek javítani. Ez utóbbi tevékenységek azonban sértették a falusi szatócsboltokat működtető, jobbára zsidó kereskedőket (a raktárak olcsóbban adták az árut náluk, nem beszélve arról, hogy a hitelszövetkezetek az uzsorásoknál jóval kedvezőbb kamatra adták a kölcsönt), így a vállalkozást antiszemitizmussal vádolták meg, Egánt pedig – a rendőrség által kideríthetetlen körülmények között – 1901-ben meggyilkolták. Halála után, mivel az akciónak nem akadt hozzá hasonlóan aktív vezetője, a kezdeményezés lassan elhalt.⁵²

A hasonló „népsegítő akciók” (a Felvidéken, a Temesközben) közül még a székelyföldit szokták kiemelni. Ebben nagyobb szerep jutott a társadalmi kezdeményezésnek. Kiváltó okai között pedig jelentős szerepet játszott a nagyarányú kivándorlás, valamint a romániai munkavállalás. Az 1902. évi tusnádi első Székely Kongresszus a térség átfogó fejlesztését javasolta. 1902. június 1-én Ma-

⁵² Gönczi Andrea: Egy magyar kísérlet az alpesi gazdálkodás megvalósítására – a hegyvidéki akció. *Acta Beregsasiensis* IV. évf. 4. szám. Beregszász, 2005.; Braun László: A hegyvidéki akció első éveit Egán Ede irányítása alatt. In: *Új Nézőpont* 4.) 2017. 105–137.; Braun László: Hitelszövetkezetek a hegyvidéki kirendeltség keretében 1898–1910 között. Ungvár, 2011. 105 lap.

rosvásárhelyen székelyföldi miniszteri kirendeltség létesült, amely a székelyföldi mezőgazdaság modernizálását tűzte ki céljául. Bár a kirendeltség minisztériumi költségvetésből gazdálkodhatott, a székelyföldi akcióban jobban számítottak a lakosság saját kezdeményezésére is. Cél a mezőgazdaság belterjesebb tétele és az állattenyésztésen alapuló gazdálkodás tökéletesítése. A lakosság gazdasági ismereteinek gyarapítása mellett az akció a rendszeres legelőgazdálkodás és vízrendezés, a falusi háziipar és tejgazdálkodás, a szőlőterületek felújítása, a gyümölcs- és zöldségtermesztés terén ért el eredményeket. Bár az akció tevékenysége az I. világháború kitörésekor meglehetősen beszűkült, a működtető hivatalok csak 1919 végén szűntek meg. A sajnós nem sok eredményt felmutató hegyvidéki akcióval szemben a székelyföldi akció hosszú távon hozzájárult a térség gazdasági felzárkózásához és a lakosság szemléletváltásához.⁵³

A Monarchia egyes országai, tartományai gazdálkodásában fennálló komoly színvonalbeli különbségeket a kormányzat szórványos akciókban mutatkozó igyekezete természetesen nem tudta felszámolni. Befejezésül hadd illesszem ide az egyes területek különbségeit mutató számítások eredményét, amely a tartományok-országcsoportok jövedelmi viszonyait hasonlítja össze.

A ciszlajtániai tartományok jövedelmei 1911/13-ban⁵⁴

	Részesedés %-ban	Egy főre jut (koronaértékben)
Oszttrák tartományok	33,8	790
Cseh korona országai	42,8	630
Galícia	13,7	250
Dél Tirol, Trieszt, Isztria	4,8	450
Szlovénia, Dalmácia	3,3	300
Bukovina	1,6	300
	100	520

⁵³ Balaton Petra: A székely akció története. Állami szerepvállalás Székelyföld felzárkóztatására. Budapest, Cartofil Kiadó. 2004.

⁵⁴ Herbert Matis – Karl Bachinger: i. m. 148.

A táblázat jól mutatja, hogy az osztrák és a cseh tartományokban többszörös jövedelem jutott a legelmaradottabb országrészekre eső jövedelmeknél, az egy főre jutó jövedelem pedig kétszerese, Galíciához mérve akár háromszorosa is lehetett az ottaninál.

A különbségek továbbélésében az elsőrendű szerepet a hagyományok játszották. Felszámolásukat, de akár enyhülésüket is a Monarchia végidőszakában akadályozta a nemzetiségekben erősödő identitástudat erősödése, amely gátolta az egymás közti érintkezést, s talán még inkább egymás tapasztalatainak átvételét. De a hagyományok továbbélése mellett a különbségek továbbélésében szerepet játszhatott a jobbágyfelszabadítás után létrejött kedvezőtlen birtokszerkezet, a változásokat befogadni kész, tőkével rendelkező nagybirtok és a befektetésekre képtelen, tengődő törpe gazdaságok eltérő kilátásai is. De nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy a változtatásokra a Monarchia bukásáig meglehetősen rövid idő állt rendelkezésre.